

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ БЛИЗЬКОСХІДНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ

У статті розглянуто особливості формування політичної еліти близькосхідних країн. Аналізуються особливості та історичні закономірності процесу формування політичної еліти, а також введено категорію „коранічна демократія”, що являє собою різновид теодемократії. Робляться висновки щодо багатовекторності процесу формування політичної еліти в контексті модернізації політичних режимів у країнах Близького Сходу.

***Ключові слова:** політичні еліти, “Коранічна демократія”, політичний режим, релігійна складова.*

Гарник Л.П.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ БЛИЖНЕВОСТОЧНОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭЛИТЫ

В статье рассмотрены особенности формирования политической элиты ближневосточных стран. Анализируются особенности, исторические закономерности процесса формирования политической элиты, а так же введена категория «Кораническая демократия», представляющая собой разновидность теодемократии. Делаются выводы о многовекторности процесса формирования политической элиты в контексте модернизации политических режимов в странах Ближнего Востока.

***Ключевые слова:** политические элиты, «Кораническая демократия», политический режим, религиозная составляющая.*

Garnyk L.

THE PECULIARITIES OF FORMING MIDDLE EASTERN POLITICAL ELITE

In the article the peculiarities of forming political elites in context of Middle Eastern political process are examined. The features, historical regularities of forming political elite's process are analyzed and also is introduced into practice category “Quran democracy”, that is a variation of the teodemocracy. The conclusions as for multi-trend orientation of the forming political elite's process in the context of the modernization of political regimes in Middle Eastern countries are shown.

***Key words:** political elites, “Quran democracy”, political regime, religious component.*

На початку XXI сторіччя у західному суспільстві процеси глобалізації стають каталізатором подекуди кардинальних змін ролі держави та деяких її складових, в тому числі у політичних елітах, їх цінностях і пріоритетах. Активізація процесів етнічного та конфесійного самовизначення, соціальні зміни та інтелектуальний розвиток ісламського світу, а також зростання кількості спроб протиставити його іншій частині людства, загострили потребу дослідити співвідношення процесів політичного самовизначення ісламського світу із зростаючими тенденціями глобалізації. Через це розвиток та еволюція форм політичної активності, що виникають на підґрунті догматів Ісламу, привертають до себе увагу світової спільноти.

Дійсно, політичні еліти залучені до різноманітних сфер і рівнів держави та суспільства. Вони займаються розробкою та впровадженням національних програм у царині освіти, охорони здоров'я, науки, а також задіяні у кадровій політиці, формують та корегують вертикаль влади. Політичні еліти вносять корективи у державний устрій, формують стратегію міжнародних відносин і презентують країну у світовому

співтоваристві. Очевидним є той факт, що для реалізації чисельних соціальних, політичних і державних програм суспільство потребує таких фахівців, які б були спроможні співвідносити об'єктивні вимоги сьогодення з досягненнями мистецтва управління, а також ісламською специфікою, без урахування якої навіть сучасні запропоновані заходом інновації лишатимуться неефективними. Таким чином, важливим стає рівень якості політичної еліти.

Перед розглядом стану справ у країнах Близького Сходу та соціально-політичних процесів має сенс обговорити спочатку термінологічний інструментарій, який буде використано у нашому дослідженні.

Як відомо поняття „еліта” (від французького elite – найкращий, відбірний) означає кращих представників суспільства чи якої-небудь його частини. Найчастіше у світовій соціології ця дефініція означає осіб, які належать до вищого класу, тобто тих, хто здійснює владу у суспільстві. Важливість осмислення ролі еліти у суспільному житті дала початок численним теоріям еліт, більшість з яких ґрунтувалася на європейському досвіді і лише у сімдесятих роках минулого сторіччя доповнилася досвідом низки країн Сходу.

Особливістю близькосхідного політичного процесу є те, що політичні еліти приходять до влади шляхом насилля чи настільки давно захопили владу, що їх панування нині сприймається як єдино легітимне. Засіб утримання влади такою елітою – тотальний контроль над органами законодавчої та виконавчої влади, державними силовими структурами та засобами масової інформації. Поширений у західній соціології поділ еліт на правлячу та пануючу для багатьох країн Близького Сходу виявляється неприйнятним, оскільки правляча еліта зазвичай вживає всі можливі зусилля, щоб отримати контроль над усіма сферами господарства, чим перебирає на себе функції групи, яка панує у соціальному житті.

Безпосередньо класичні теорії еліт приділяють велику увагу ціннісному аспекту. Такі дослідники, як Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс, Х. Ортега-і-Гассет, М. Бердяєв, Ф. Ніцше, Т. Адорно висловлювали думку, що еліти наділені особливими якостями, пов'язаними з природними здібностями, вихованням, що проявляються у спроможності до управління та боротьби за владу. Існування еліт, за їх вченнями, зумовлено суспільною нерівністю, коли у суспільстві одна його частина превалює над іншою завдяки наявності високих інтелектуальних якостей та моральних чеснот. Цікаво, що подібну думку (але з врахуванням догм Ісламу) поділяє і більшість ісламських вчених, наприклад, Фетхуллах Гюллен, Руххолла Хомейні (засновник Ісламської Республіки Іран), Мортеза Мотатарі (один із провідних ідеологів ісламської революції в Ірані).

Досліджуючи особливості формування політичної еліти у контексті близькосхідного політичного процесу, слід зробити декілька зауважень. По-перше, більшість західних і російських дослідників висловлюють певні сумніви щодо адекватності сучасних теорій „прозахідної” політичної модернізації та демократичного транзиту, характеризують близькосхідний політичний процес через призму розуміння та неупереджену оцінку регіональних закономірностей та їх різноманіття [1, с. 20]. По-друге, об'єкт дослідження потребує значного розширення методологічної бази та підходів, в тому числі, залучення методології регіонального аналізу. По-третє, дослідження близькосхідного політичного процесу на субрегіональному рівні пов'язано з поєднанням класичних теорій і нових концепцій та введенням нових дефініцій.

Так, наприклад, корифей західної політології Л.Пай, визнаючи існування незахідного політичного процесу, сформулював його сімнадцять специфічних закономірностей:

- 1) у незахідних суспільствах політична сфера тісно пов'язана з суспільними та особистими взаєминами між індивідами;
- 2) політичні партії зазвичай виступають речниками не власних політичних поглядів, а певного світогляду й способу життя;
- 3) наявність великої кількості різноманітних клік – специфіка незахідного політичного процесу;

- 4) завдяки особливостям сприйняття категорії політичної лояльності представникам політичної еліти у східних суспільствах належить велика ступінь свободи вибору довгострокової та поточної стратегії;
- 5) опозиційні партії та еліти, які зазіхають на владу, часто стають ініціаторами революційних рухів;
- 6) низька ступінь мобільності політичних еліт через повну чи часткову відсутність універсальної системи соціальних зв'язків у суспільстві;
- 7) політичний процес відрізняється високими темпами рекрутування нових політиків (процес самовідтворення політичної еліти, зумовлений потребою забезпечення сталості існування політичного режиму);
- 8) подекуди значна різниця у політичних цінностях та прихильностях різних поколінь;
- 9) часткова чи повна відсутність чітко окреслених уявлень щодо легітимності тих чи інших цілей та засобів політичних дій;
- 10) процес прийняття політичних рішень частково чи повністю залежить від інтенсивності та масштабу політичних дискусій;
- 11) дуже високий рівень взаємозаміни політичних ролей;
- 12) дуже мала кількість організованих груп інтересів, які мають конкретну, чітко окреслену функціональну роль;
- 13) представники політичної еліти прагнуть популярності у всьому суспільстві, не поділяючи його на соціальні групи;
- 14) частково аморфний характер політичного процесу сприяє тому, що подекуди позиції представників політичної еліти з питань міжнародних відносин чіткіші, ніж з питань внутрішньої політики;
- 15) емоційний та експресивний аспекти політики превалюють над процесом розв'язання проблем та визначення пріоритетів державної політики;
- 16) переважаючим типом лідерства є харизматичний;
- 17) політичні системи подекуди функціонують без участі політичних брокерів [2, с. 66 - 85].

Як бачимо, модель політики у суспільствах східного типу визначається формою суспільних та особистих взаємин, а влада, авторитет і вплив залежать значною мірою від соціального статусу індивіда. Отже, характер політичної боротьби концентрується не на альтернативних політичних курсах, а переважно на проблемах впливу.

Процес самовідтворення політичної еліти зводиться до процесу культурної соціалізації. Тут слід наголосити, що базова структура східного політичного життя – община, а політична поведінка напряду чи умовно пов'язана з общинною ідентифікацією. Тому у контексті східного політичного процесу орієнтирами політичних еліт стають конкретні аспекти общинної політики, а не власна політична сфера діяльності. Запорукою перемоги у політичній боротьбі часто виявляється вираження та відстоювання „власного світогляду” та способу життя. Цим вони наближаються скоріше до громадських рухів, а у самому політичному житті різко зростає роль клік. Політична лояльність стає зумовленою не політичними цілями, а відчуттям ідентичності з конкретною політичною групою, а пов'язані з нею проблеми вирішуються на рівні внутрішньогрупових інтересів. Тому боротьба за владу точиться не між партіями, що представляють різні політичні інтереси, та не між групами впливу, які змагаються задля доведення переваг своїх адміністративних методів, а між різноманітними способами життя. У таких суспільствах єдиного політичного процесу не існує. Натомість спостерігається існування кількох практично незалежних політичних процесів, що пов'язані з різними способами суспільного життя. Через це представники політичної еліти у багатьох випадках не мають чітко окреслених границь влади, і державна бюрократія може фактично перетворитися у партію влади, а армія – виступати у ролі уряду.

Іншою специфічною рисою Близькосхідного політичного процесу є концентрація зусиль різноманітних неофіційних політичних організацій на підтримці найбільш

впливової політичної партії. Тому політикові національного масштабу в цих суспільствах достатньо лише знаходитися у центрі політичного процесу завдяки тому, що його наділили владою „вищі сили”.

Згідно Коранічній традиції, абсолютна влада, у тому числі й політична, належить виключно Аллаху, а людина лише виступає його намісником на землі та зобов'язана слідувати за дотриманням законів релігії. На практиці ідея влади в ісламській традиції реалізується у концепціях „халіфату” у сунітів та „імамату” у шиїтів. У контексті цих концепцій поняття політичної еліти набуває різного значення. Якщо у сунітській традиції посада халіфа (очільника держави) є виборною, то імам у шиїтів „наступник місії Пророка у захисті віри та керуванні земними справами” – один з нащадків Алі, зятя Пророка Мухаммада та одного з чотирьох праведних халіфів. Тому історії відомі чисельні конфлікти, спричинені невизначеністю методів врегулювання суперечок за владу, що точилися між нащадками Алі щоразу, коли помирав наступний імам [3, с. 115]. Тут ще треба наголосити, що у шиїтів питання, пов'язані з діяльністю держави, належать до основ віри, а не до питань права, як у сунітів. Тому й виникають досить значні відмінності у процесах формування та суспільної ролі політичних еліт у цих контекстах.

Більшість мусульман поділяє думку, що правитель має бути підконтрольним спільноті (уммі), а влада халіфа повинна мати прикладний, функціональний, а не сакральний характер. Ібн Таймія у своїй праці „Правова політика Шаріату” та Ібн Хазм у „Трактаті про народи та релігії” відзначали, що Іслам розглядає правителя лише як першого серед рівних [4, с. 5]. Згідно з ісламською традицією, правитель спирається на консультативну раду експертів „шуру”, представники якої обираються серед представників інтелектуальної еліти та відповідають, як і халіф, таким вимогам: соціальна активність, праведність, освіченість, пасіонарність, харизматичність. Зазвичай до складу шури входять як видатні релігійні вчені (факіхи), так і фахівці інших галузей. Головним завданням шури є контроль за дотриманням норм Шаріату у державній діяльності. Вона може формуватися як шляхом обрання, так і шляхом створення корпорації з представників різних верств населення. Тому розуміння принципу „вайлят аль-факіх” (правління експертів) суто як правління корпорації священнослужителів є частково хибним, хоча й подекуди актуальним для шиїтської традиції (Іран).

Однак, враховуючи чисельні відмінності в історичному та культурному розвитку країн близькосхідного регіону, зазначимо, що за умов приблизно однакового конфесійного складу, навіть у двох сусідніх державах генеза процесу формування політичної еліти має більше відмінних, ніж схожих рис. Наприклад, розглянемо Іран і Сирію, де представники політичної еліти переважно мусульмани-шиїти. В Ірані Конституцією чітко закріплено розподіл повноважень між рахбаром (духовним лідером країни) та президентом з метою унеможливити узурпацію влади. А в Сирії, де традиційно влада перебувала в руках алавітів (течія шиїзму), склалася ситуація, коли трансфер до вузького кругу правлячої політичної еліти унеможлиблюється на законодавчому рівні й залежить від рангу претендента у релігійній ієрархії [5, с.71]. Більше того, цю особливість можна чіткіше побачити, використавши типологію політичних режимів країн Африки та Азії, запропоновану Е. Шилзом, до якої введемо ще одну категорію – „Коранічна демократія”.

„Коранічна демократія” – це політичний режим, різновид теодемократії. Його характерною особливістю є поєднання рис політичної демократії та дотримання релігійних догм, які є конституційно закріпленими й запобігають можливості концентрації політичної влади у руках представників тієї чи іншої складової (релігійної або світської) політичної еліти.

Теодемократія, як політичний режим передбачає домінуючу роль і всебічний вплив релігійної компоненти на політичні інститути та процеси [6, с. 23]. Характерною рисою теодемократії є те, що історичний спадок має виключно важливе значення, а більшість елементів політичної й правової культури зорієнтовано на конкретні історичні події

минулого. Ця риса подекуди стає її слабким місцем, через неможливість поєднання минулого з сучасними реаліями. Так, наприклад, ідея побудови глобального халіфату, що широко пропагується низкою екстремістських організацій та угруповань, при детальному розгляді виявляється абсурдною та несумісною з розвитком світового політичного процесу. На відміну від неї, Коранічна демократія гармонійно поєднує у собі риси загально визнаних європейських демократичних традицій (Великобританія, Франція, Болгарія) та історичної спадщини ісламської політичної культури. Тому Коранічна демократія є більш мобільною й може стати перехідною ланкою до встановлення політичної демократії у країнах Близького Сходу.

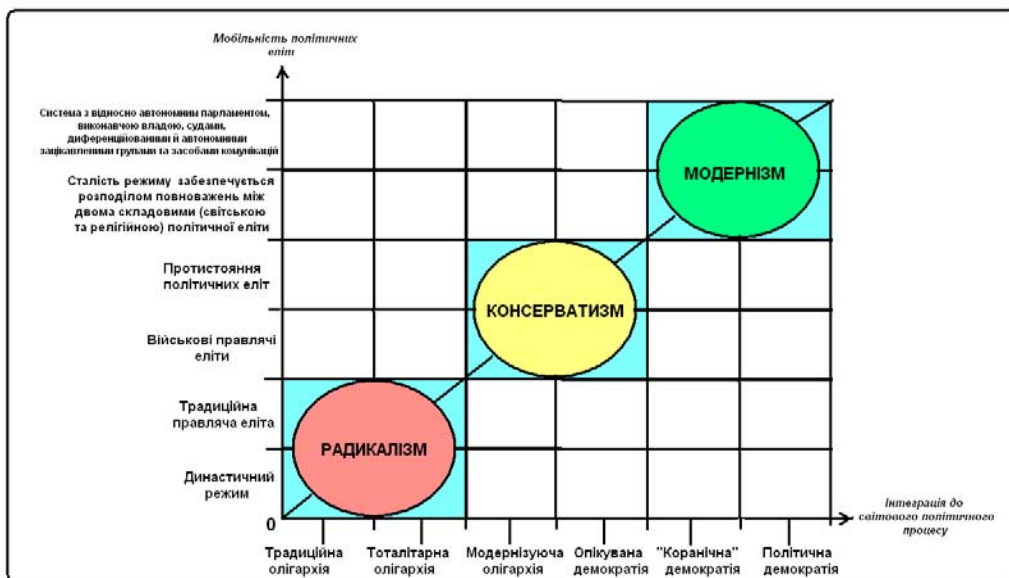

Рис. 1. Модель взаємозв'язку політичного режиму та якості політичної еліти.

Аналізуючи наведену на рис.1 модель, зазначимо, що якість політичної еліти залежить, по-перше, від типу політичного режиму, по-друге, від власної мобільності та здатності до інтеграції у світовий політичний процес та її швидкості. Спираючись на концепцію трансферу демократичних цінностей, визначаємо три етапи на шляху від тоталітаризму до політичної демократії: радикалізм, консерватизм і модернізм. Цікавою особливістю у світлі цієї тенденції є той факт, що на певному проміжку соціально-історичного розвитку країна може як прогресувати, тобто еволюціонувати, від традиційної олігархії до опікуваної демократії й далі, так і регресувати, набуваючи рис автократії (Сирія, Ірак, Катар, Єгипет). У цьому випадку політична еліта поступається власною мобільністю задля стабільності діючого режиму та усунення ймовірних конкурентів на політичній арені.

Деякі країни, такі як Саудівська Аравія, заради забезпечення сталості політичного режиму суворо дотримуються радикальних традиційних ідеологій, які практично не можуть еволюціонувати, через заскорублий спосіб життя соціуму. Архаїчним пережитком минулого також виступає алгоритм трансферу політичної влади. Так, місце у ієрархії політичної еліти визначається не тільки приналежністю та ступенем родинних зв'язків у родині засновника саудівської держави короля Абдель Азіза ібн Абдель Рахмана ібн Сауда. Окрім цього до складу політичної еліти також входять представники кланів Джилуві та Аль Шейх, родоначальником якого був засновник течії вакхабізму в Ісламі. До контреліти відносяться представники родової аристократії, так звані „араїфи” – нащадки Сауда ібн Фейсала, який був правителем країни у кінці XIX століття. Внутрішньокланова боротьба за лідерство набула актуальності на початку XXI ст., коли наближається час зміни поколінь у правлячій родині Аль Сауд. Але незважаючи на це,

процес глобалізації поступово вносить свої корективи перш за все через розбудову економічних зв'язків і багатогалузеве міжнародне співробітництво [7, с. 10 - 13].

Так звана опікувана демократія, що прийшла на зміну модернізуючій олігархії (сучасний Ірак), є нестабільною через загострення соціальних і релігійних конфліктів через несумісність процесів вестернізації та архаїчного способу життя місцевого населення. Така демократія виявляє неспроможність до співіснування з архаїчною місцевою системою політичних еліт-кланів та ідентичністю. Країна-опікун з метою зміцнення демократичних інститутів зазвичай намагається прискорити зміну існуючої еліти на більш до неї лояльну, розгортає на теренах опікуваної країни довготермінові та багатогалузеві гуманітарні програми.

Коранічна демократія на сьогоднішній день є характерною лише для Ісламської республіки Іран, де впродовж ХХ сторіччя здійснювався своєрідний „політичний експеримент”, наслідком якого стало оптимальне поєднання елементів історичного та релігійного спадку з сучасними тенденціями розбудови демократичного суспільства. Тому політична еліта Ірану відрізняється значною неоднорідністю. Як вже згадувалося вище, в ісламській концепції влади таке явище є цілком природним, і тому процес відтворення політичної еліти в Ірані йде у двох паралельних напрямках – світському та релігійному (ісламські університети). Такий дуалізм забезпечує розподіл зон впливу та сталість політичного режиму.

Цікавим буде також розглянути ситуацію у Туреччині, де спостерігається так звана „квзідемократія” та протистояння двох типів політичних еліт – світської та проісламської. [8, с. 2]. У сучасній Туреччині таке протистояння зумовлено радше не боротьбою за владу, а відстоюванням інтересів певних соціальних груп, які залучають релігійний чинник у якості каталізатора політичного процесу. Стосовно якісного складу політичної еліти у Туреччині слід зазначити, що на шляху до політичної демократії від стану модернізуючої олігархії її склад поступово змінювався й вплив військових кіл поступово пом'якшувався. Пошук компромісу та шляху конструктивного діалогу між ними розпочався лише нещодавно. Загалом можна зазначити, що можливості існування політичної демократії у країнах близькосхідного регіону не варто відкидати. Розбудова зовнішньоекономічних зв'язків та багатостороннього співробітництва у гуманітарних проектах поступово трансформуватиме не тільки царину господарського життя цих країн, а й спричинить гостру необхідність його гармонізації з внутрішніми політичними процесами.

Підсумовуючи наше дослідження, можна виділити такі тенденції, що характеризують особливості формування близькосхідної політичної еліти у контексті світового політичного процесу:

- 1) пошук оптимального шляху конвертації традиційних укладів політичного життя у процес модернізації політичного режиму з метою встановлення консенсусу між релігійною (традиційною, архаїчною) та світською (сучасною) його складовими;
- 2) традиційна пасіонарність представників політичної еліти залишається й сьогодні визначною рисою всіх близькосхідних суспільств, тобто виступає своєрідною константою політичного процесу;
- 3) рівень мобільності політичної еліти, що визначається ступенем толерантності, стає запорукою успіху акторів на політичній арені та виступає своєрідним каталізатором процесу модернізації політичного режиму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Володин А.Г. Современные теории модернизации: кризис парадигмы / А.Г. Володин // Политическая наука. – 2003. - №2. - С.8-29.
2. Пай Л. Незападный политический процесс / Л. Пай // Политическая наука. – 2003. – №2. – С. 66-86.

3. Прозоров С.М. Шиитская (имамитская) доктрина верховной власти / С.М. Прозоров // Ислам, Религия, общество, государство. – Москва, 1984. – 207 с.
4. Аль-Бахиясави. Демократия и народный суверенитет в Исламе / Аль-Бахиясави // Современная мысль. – № 7 - 8(77) – июль-август 2004. – С.5
5. Wright R. Islam and Liberal Democracy: Two Visions of Reformation / Robin Wright // Journal of Democracy - # 7.2(1996). – P.64-75.
6. Сигалов М.К. Общее и особенное в западноевропейской и мусульманской правовой культуре: автореферат дис. на соискание уч. степени канд. юр. наук: спец. 12.00.01 „Теория и история государства и права; история учений о праве и государстве” / М.К. Сигалов. – М.: Прогресс, 2006. – 26 с.
7. Яковлев А.И. Саудовская Аравия: поиски устойчивости в неустойчивом мире/ А.И. Яковлев // Азия и Африка сегодня. – № 5. – М.: Наука, 2009. – С. 10-13.
8. Kadir Yildirim A. Political Islam, Secular Elite and Democracy in the Middle East / A. Kadir Yildirim // Today's Zaman. – 07 January 2009, Wednesday. – P. 2.

© Гарник Л. П., 2009.